

24. Кравченко Т. М. Розвиток початкової освіти на Харківщині в другій половині XIX — на початку XX ст. : Автореферат дис. ... кандидата історичних наук: 07.00.01 «Історія України» / Кравченко Т. М. — Харків, 1999. — 17 с.

25. Корж Л. В. Освітня діяльність Земств Харківської губернії (в кінці XIX — на початку XX століття): автореферат дис. ... кандидата педагогічних наук: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Корж Л. В. — К., 1999. — 19 с.

26. Корновенко С. В. Участь В. Колокольцева у розробці проекту аграрної реформи денікінського уряду / С. В. Корновенко // Український історичний журнал. — 2013. — № 3 — С. 140–151.

27. Кузьмин-Караваев В. Д. Из эпохи освободительного движения до 17 октября 1905 года / Кузьмин-Караваев В. Д. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1907. — 196 с.

28. Мармазова О. І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX — початок XX ст.): Автореферат дис. ... кандидата історичних наук: 07.00.01 «Історія України» / Мармазова О. І. — Донецьк, 1998. — 16 с.

29. Мордовцев Д. Л. Десятилетие русского земства. (1864–1875 гг.) / Мордовцев Д. Л. — СПб. : Тип. А. А. Красовского, 1877. — 373 с.

30. О мерах, принятых уездными земскими собраниями для содействия народному образованию // Журнал министерства народного просвещения. — 1867. — С. 224–239.

31. Полное собрание законов Российской империи : в 55 т. — Т. 39. Собр. 2-е (1825–1881 гг.). — Отд. 1. — Ст. 40457. — СПб., 1865.

32. Положение о губернских и уездных земских учреждениях, утверждённых 12 июня 1890 г. — СПб., 1890.

33. Проць Н. В. Вибори земських установ Харківської губернії / Н. В. Проць // Вісник НТУ «ХП». — 2013. — № 65. — С. 56–66.

34. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902 / Рождественский С. В. — СПб. : Государственная тип., 1902. — 785 с.

35. Скалон В. Ю. Земские взгляды на реформу местного управления. Обзор земских отзывов и проектов / Скалон В. Ю. — М. : Печатня С. П. Яковлева, 1884. — 236 с.

36. Трутовский В. Е. Современное земство / Трутовский В. Е. — Пг. : Изд. П. И. Певина, 1915. — 288 с.

37. Шипов-Шульц С. А. Закон и земство / Шипов-Шульц С. А. — СПб. : Государственная тип., 1900. — 377 с.

О. В. Мартинюк

УДК: 94(477)«19»:324

ВИБОРИ ДО ПЕРШОЇ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ І ПРАКТИКИ ДЕМОКРАТІЇ В КИЇВСЬКОМУ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВІ

На матеріалі Київської, Волинської та Подільської губ. розглядаються фактичні способи реалізації свободи виборів, публічних зібрань і преси на початку 1906 р. — перед скликанням Першої Державної Думи Російської імперії.

Ключові слова: Перша Державна Дума; Російська імперія; вибори; Київське генерал-губернаторство.

На материале Киевской, Волынской и Подольской губ. рассматриваются фактические способы реализации свободы выборов, публичных собраний и прессы в начале 1906 г. — перед созывом Первой Государственной Думы Российской империи. Анализируется, как разные этно-социальные группы использовали возможности политической модернизации.

Ключевые слова: Первая Государственная Дума; Российская империя; выборы; Киевское генерал-губернаторство.

Based on the sources of Kyiv, Volhynia and Podolia gubernias, the author analyzes actual ways of practicing freedoms of elections, public gatherings and press at the beginning of 1906, before the convocation of First State Duma of Russian Empire. Main question is how different ethnic and social groups used new tools of political modernization. While in Kyiv city and Kyiv gubernia cells of Progressive and Conservative blocks had strong impact on the electoral practices, the main actors of social processes in Volhynia and Podolia gubernias were representatives of traditional social groups, i.e. clergy, burghers, peasants. Scandals regarding isolation of peasant voters in Zhytomyr and Kamianets indicate exacerbating of ethnic and social conflict in the process of implementing modern forms of political representation.

Keywords: First State Duma; Russian Empire; elections; Kyiv general-governorate.

Цілком у дусі настроїв російської ліберальної інтелігенції, професор Гейдельберзького університету Макс Вебер писав 1907 р. в ситуативному аналізі, що внаслідок Революції 1905 р. економічні та державні елементи західноєвропейської цивілізації наразі ввійшли в усе ще архаїчне суспільство Російської імперії [8, с. 333]. Аналізуючи вперше запроваджене законодавство щодо свободи зібрань, союзів, преси й виборів, він також прогнозував утвердження псевдо-конституційної політичної системи, а не реального парламентаризму та законодавчих свобод, закладених у Конституції 1905 р. Говорячи ж про західні губернії Російської імперії, він указував на особливо складну ситуацію, пов'язану з тим, що виборщики трьох основних виборчих курій належать до різних етнічних груп (у Вебера — рас) і конфесій: землевласники-поляки-католики, міщани-євреї-їудеї, селяни-малороси/росіяни-православні [35, с. 621–622].

Ця стаття є спробою поглянути на електоральний процес у Київській, Подільській та Волинській губ. у Веберівському ключі: зосереджуючи ува-

гу на реальній реалізації нововведених громадянських свобод. При цьому, аналізуватиметься те, як різні соціальні групи та традиційні структури використовували можливості політичної модернізації. Вибори до Державної Думи першого скликання тим більше ілюструють реальні взаємини між різними суспільними групами, оскільки вони відбувалися практично без впливу імперської адміністрації на їх перебіг. Двомісячний електоральний процес, завдяки висвітленню в пресі, з усією наочністю оприявнив ці суспільні взаємини. А Революція 1905 р. та запроваджені внаслідок неї політичні інститути засвідчують багатоваріантність політичного розвитку.

Незважаючи на чималу кількість літератури, яка має відношення до виборів у Державну Думу першого скликання в Київському генерал-губернаторстві, більшість авторів зосереджували увагу передовсім на участі окремих етнополітичних груп [6; 14; 27]. Ця стаття спирається на ідею про те, що не всі учасники виборчого процесу розуміли себе як політичну групу; там, де в одних випадках у боротьбу вступили політичні партії й доповіднені активісти, в інших ступінь політичної консолідації був настільки слабким, що врешті зіграли роль усталені конфесійні, класові чи професійні групи без виробленої політичної чи національної програми. Отже, аналіз базується на науковій літературі та джерелах, що висвітлюють становлення громадянського суспільства серед усіх причетних до виборів груп, безвідносно до їхньої партійної чи етнічної належності [12; 13; 14; 18; 19; 28; 32].

1. Революція 1905 р. і виникнення прогресивного та патріотичного блоків.

У Києві під революційною активністю 1905 р. припав на другу половину року. В серпні університетам було надано права автономії, після чого туди перемістилися публічні зібрання — так звані «народні мітинги», що раніше проходили в літературно-артистичному товаристві й товаристві грамотності. У зібраннях брали участь не лише студенти. Навпаки, відносно вільним простором Університету Св. Володимира та Політехніки користувалася вся міська революційна громадськість. Серед груп, котрі організовували зібрання, — соціал-демократи, соціал-революціонери, сіоністи, БУНД, Українська радикальна партія, Польські соціалісти та деякі ін. На початку жовтня 1905 р. університетські народні мітинги сягнули чисельності в кілька тисяч осіб, було висунуто вимогу загального страйку; паралельно відбувалися збір коштів та організація озброєної оборони проти ймовірної протидії військових. Після 10-тисячного мітингу 13 жовтня було оголошено про початок загального страйку. Групи революціонерів/ок розійшлися по місту з вимогами зупинити роботу торговельних, навчальних, транспортних і державних закладів. У більшості випад-

ків працівники не чинили цьому спротиву — за винятком державних структур. Наступного дня, 14 жовтня, серед київських газет у звичному режимі вийшов тільки консервативний «Киевлянин», тоді як усі інші ліберальні газети, приєднавшись до страйку, випустили тільки листки телеграм з відомостями про визвольний рух в імперії. 15 жовтня ті заклади, що раніше не припинили роботу, були змушені приєднатися до страйку, — траплялися випадки застосування проти них сили та псування майна. В ці дні генерал-губернатор передав владу військовому начальству, з правом залучення військ на допомогу цивільній владі в разі небезпеки збройного повстання. Військові наряди робили невдалі спроби розсіяти масові вуличні зібрання, а також не допускали народних мітингів в Університеті та Політехніці [10, с. 213–221; 17, с. 245–255; 7, с. 260–271].

17 жовтня 1905 р. Цар Микола II підписав Маніфест про запровадження Конституції та виборного державного органу Державної Думи. В цей момент напруженість попередніх днів перейшла в урочисті святкування. Магазины було відкрито, трамваї відновили рух, поліція та військо зникли з вулиць. В обід від Політехніки вирушила демонстрація з близько 700–800 осіб у напрямку до Хрещатика; біля Університету до колони приєдналася інша група, здебільшого сформована з студентської молоді; після цього демонстрація розділилася: більшість вирушила пішки до Міської думи (теперішній Майдан Незалежності), меншість — рухалась у напрямку справниці (Софійська площа) з вимогами звільнити політичних в'язнів. Демонстранти мали на капелюхах та в застібках червоні стрічки, розети й хустки, над натовпом майоріли червоні, а також чорні стяги.

Подальші події того дня мали особливий резонанс у громадській думці пізніших років. Їх протилежні оцінки маркують поділ громадськості на про- і антиреволюційний табори. За завісою чуток, інтерпретацій та оскаржень навряд чи можливо встановити точний хід цих подій. Однозначно тільки те, що основна колона вирушила до міської думи, окупувала її приміщення, зняла царські інсигнії, а з балкону міської думи виступили перед заповненою думською площею лідери революційного руху, колишні політв'язні, більшовик Олександр Шліхтер і єврейський робітничий соціаліст Марк Ратнер. Чутки про нищення інсигній блискавично поширювалися серед консервативно налаштованої громадськості. Так, про російського робітника, котрий намагався причепити до портрета царя червоний прапор, доки до нього не підійшов студент-єврей, не відібрав прапор і не встроїв його палицею в полотно; про рудого єврея, котрий прорізав дірку на місці обличчя в портреті царя, а потім, просунувши туди голову, викрикнув «теперь я государь»; про гасла, котрі буцімто лунали з натовпу «ско-ро наш Софийский собор станет нашей синагогой», «ско-ро евреи будут ми-

нистрами, а ваші міністри стануть наливати чай нашим тряпичникам», «ми вам дали Бога, ми вам дали свободу, ми вам дадим і царя» [10, с. 222–239]. Пізніше в лівій літературі оскаржувалася правдивість цих образів, однак їх достовірність важлива не настільки, наскільки їх соціальний ефект.

Образи символічного вбивства патріархальної фігури царя Миколи II, образи євреїв, котрі перейшли будь-які межі дозволеного, і тепер замість вдячного прийняття Конституції, котру подарував цар, вимагають повалення самодержавності, а також дії озброєних революційних загонів, котрі в попередні дні змушували «чесних трудівників» підтримувати загальний страйк, — усе це викликало глибоке обурення консервативної частини населення, яке «Киевлянин» категоризував як «образу національного почуття». Наступного дня почалися патріотичні маніфестації, що переросли в єврейські погроми тривалістю декілька тижнів. Робітники, від імені яких виступали революційні оратори, а також ремісники, артільники та міська біднота, рухалися вулицями міста й трошили спочатку єврейські магазини, потім садиби й навчальні заклади. Загони єврейської самооборони відстрілювалися, що спричиняло кровопролитні сутички між патріотичними та революційними групами; військові загони рухалися позаду патріотичних маніфестацій, але мало втручалися в припинення погрому. Священнослужителі влаштовували молебні перед патріотичними маніфестаціями і закликали «не коїти безчинств», однак група мирної публіки в рамках патріотичних маніфестацій становила меншість. Чим далі, тим більше осіб приєднувалися до погромів для наживи [10, с. 222–239; 32, с. 162–169; 29, с. 91–96; 17, с. 242–251; 7, с. 260–301].

Революційні події, їх пік 17 жовтня та подальші погроми розділили політичні групи на два табори — прогресивний, також відомий як визвольний, революційний, і патріотичний — також знаний як консервативний, монархічний, реакційний. Це протистояння ключове для розуміння динаміки розвитку громадянського суспільства між революціями 1905 та 1917 рр.

2. Дискусії щодо виборчої системи в Державній Думі.

Попри поширений у науковій літературі погляд на російський націоналізм як на явище виключно періоду Державної Думи третього й четвертого скликань, їхня електоральна діяльність розпочалася одразу з виборів до першої Думи, а в ширшому сенсі — за рік до запровадження Думи. Ще 18 лютого 1905 р., через місяць після розстрілу робітничої демонстрації на чолі з отцем Гапоном у Санкт-Петербурзі, Микола II видав рескрипт з наміром запровадити загальноімперський виборний орган. Це відкрило широкі дискусії в пресі про те, які повноваження ма-

ють бути в цього органу, й за якою системою він має обиратися. Петербурзька газета «Новое время» та «Киевлянин», котрі в підсумку стали головними друкованими ресурсами російських націоналістів, одразу включилися в ці дебати й сформувавши власну позицію. Якщо ліві та ліберали писали на захист максимальних законодавчих повноважень Думи й загального виборчого права для чоловіків (в окремих випадках — і для жінок), а монархісти відкидали ідею представницького органу взагалі, то помірковано-консервативні органи відстоювали парламент з дорадчою функцією, котрий не обмежував би самодержавності, а також формувався б на основі станових виборів з обмеженим правом участі для чоловіків [26, с. 5–14].

З деякими поправками, зокрема щодо виділення робітників в окрему курію, бачення парламентаризму й виборчої системи консерваторів врешті було втілено. На відміну від виборів у Німеччині, де з 1867 р. право голосу мали всі громадяни чоловічої статі, й на відміну від Австро-Угорської монархії, де прямі вибори для чоловіків було запроваджено 1907 р., що, зокрема, мало прямі політичні й соціальні наслідки для сусідньої з Київським генерал-губернаторством Галичини [33, с. 164–191], вибори в Російській імперії від їх запровадження 1905 р. відбувалися за куріальною й непрямую системою. На основі майнового цензу спочатку визначалися списки виборців (избиратели), потім виборці з-поміж себе визначали виборщиків (выборщики) на з'їздах своїх курій — волосної (селянської), землевласницької, робітничої, 1-ї міської (вищий майновий ценз) і 2-ї міської (нижчий майновий ценз). Іноді, наприклад по волосній курії, з'їзди відбувалися у кілька етапів. Після визначення виборщиків від різних курій усі вони збиралися на Губернський виборчий з'їзд, де остаточно вибирали з-поміж себе членів Думи. Фактично, це був ключовий момент для досягнення електорального успіху — якщо на губернському з'їзді вдавалося сформувати більшість, то далі вона могла обрати до Думи всіх кандидатів від губернії лише з-поміж себе [9; 5–35].

Як і закони про публічні зібрання та союзи, пресу, закон про вибори був дуже складним і дозволяв різні форми маніпуляції. Фактично, результати виборів залежали від вдалої організації виборчої кампанії та мобілізації виборців. При цьому місцева адміністрація мала вирішальний вплив на результат виборів через складання списків виборців — відкидаючи або вносячи до списків різні категорії кандидатів, адміністрація могла прогнозувати результат виборів на основі вивчення політичних настроїв. Це й забезпечило в результаті електоральний успіх російських націоналістів, однак вибори до Державної Думи першого скликання були тільки експериментом, який відкрив їм бачення можливостей перемоги.

3. Виборча кампанія у Києві та Київській губ.

Виборча кампанія до Державної Думи першого скликання відбувала-ся в умовах високої революційної активності й, фактично, була її продовженням у новому парламентському форматі. Крайні ліві та праві партії бойкотували вибори: ліві, вважаючи Державну Думу та вибори до неї недостатньо демократичними, праві — відкидаючи саму ідею парламентарних органів у Російській імперії. Хоча закон про вибори не передбачав участі партій (формально боротьба велася між індивідами безвідносно до їх партійної належності), успіх тих чи інших кандидатів безпосередньо залежав від агітаційних та організаційних заходів організованих політичних груп. Незважаючи на високу політизацію суспільства на той момент, політичні партії, діяльність котрих було лише тепер офіційно дозволено, не мали стійкої організаційної структури. В досліджуваному регіоні майже всі партії мали відділення в Києві, однак лише найрозвинутіші партійні структури були в Кам'янці-Подільському й Житомирі. За деякими винятками, в повітах діяли окремі активісти. Це мало наслідком те, що в Києві та Київській губ. основна боротьба велася здебільшого між партіями, а в Подільській та Волинській губ. — між групами, історично сформованими за станово-етно-конфесійними ознаками (православне духовенство, євреї-міщани, польські поміщики, чехи-колоністи тощо).

В Київській губ. діяли обласні комітети практично всіх наявних на той момент партій, однак відділення в повітах і друковану агітацію мали лише дві: Конституційно-демократична (Народної Свободи) та Блок правого порядку й торговопромисловців. Конституційні демократи, котрі провели в цій губернії, як і по імперії загалом, найбільше депутатів, вступили в співпрацю з польськими конституційними демократами, польськими націоналістами, Союзом досягнення рівноправності євреїв, позапартійною єврейською організацією та українськими прогресистами; відповідно, вони мали досить широку організаційну мережу в повітових містах губернії. За приблизними підрахунками, вони розіслали серед населення Південно-Західного краю 15 тис. брошур «Чего хочет конституционно-демократическая партия», 41 тис. екземплярів видання «Народное право», і до 100 тис. примірників програми партії російською мовою; окремо цю програму розповсюджували мовою їдиш [20, т. 15, арк. 64]. Блок партій правого порядку та торговопромисловців мав регіональні відділення в Радомишлі та Черкасах, від нього розсилались програми та листівки з наведеними гаслами (кількість примірників не встановлено). Їхня організаційна робота протікала загалом повільніше, ніж у конституційних демократів — формально блок було утворено лише в лютому 1906 р. [20, т. 15, арк. 64–65 зв.].

Основними засобами агітації були преса та публічні зібрання. Техніч-

ний прогрес і розвиток капіталізму сприяли поширенню засобів масової комунікації — на момент виборів до Державної думи першого скликання в усіх губернських центрах видавалися щоденні газети основних політичних спрямувань. Їхня кількість поступово збільшувалася, незважаючи на жодні ускладнення з боку цензурного комітету. Тим не менше, газети залишалися для великої частини населення недоступним задоволенням. Перешкодами були висока вартість друкованих видань і неписьменність. У цих умовах велику роль відігравали публічні зібрання — складова виборчого процесу. Адже саме на зібраннях виборці могли вибирати виборщиків, а виборщики — депутатів у Думу. Понад те, законом було передбачено підготовчі зібрання перед виборами. Вони мали надалі велике значення у виборчому процесі.

За законом, ці підготовчі зібрання передбачалися як можливість незнайомим між собою особам домовитися щодо кандидатур на обрання в депутати думи, однак газетні звіти цих зібрань переконливо свідчать про те, що їх організували зазвичай партійні активісти для того, щоб агітувати електоральну аудиторію за вже намічених кандидатів. Такий стан справ пояснюється тим, що процедура заявки і організації зібрань потребувала мінімального розуміння процедури, а також тим, що для організації зібрань потрібна була певна мотивація, притаманна не пересічним виборцям, а тільки активним членам партій та політичних груп. Як наслідок, підготовчі зібрання часто збиралися в місцевостях з партійною організацією (Київ, повітові центри Київської губ., Житомир), а не в провінції. Іншим наслідком такої ситуації було те, що упорядники зібрань впливали на вибір ораторів, а отже, й на політичний зміст дебатів на зібраннях.

Згідно з газетними звітами, зібраними в колекції Дмитрієва-Мамонова, блок партії правового порядку та торговопромисловців організував підготовчі зібрання в окремих дільницях Києва — Либідській, Бульварній, Палацовій та інших. Серед організаторів цих зібрань та виборщиків, котрі були на них намічені, бачимо фігури, що здобули політичний досвід і певну популярність ще в 1890-х рр. на виборах до міської думи Києва, а також згодом стали відомими діячами Київського клубу російських націоналістів. Це А. Л. Цитович, В. В. Страхов, Т. Д. Флоринський, В. І. Чернов, А. В. Стороженко, Ю. А. Кулаковський, Богдан Ханенко, Д. Піхно та інші [20, т. 4, арк. 32 зв, 42, 56, 93]. Серед них був також Афанасій Іванович Булгаков — батько відомого київського письменника [20, т. 4, арк. 56; 23, по алфавіту]. На цих зібраннях проводилася програма партії, при цьому особливий наголос робився на неприпустимості рівноправності євреїв [32, с. 185–187]. Остання тема була особливо актуальною, зважаючи на

те, що саме Союз рівноправності євреїв найактивніше організовував підготовчі зібрання в містах і містечках Правобережжя, агітуючи за рівноправність усіх народів, потребу блокування з прогресивними християнськими силами і недопущення погромів [20, т. 4, арк. 60, 69, 72 зв, 91, 155 зв, 160, 161, 177 зв].

Щодо зібрань правопорядківців та торговопромисловців в інших місцевостях Київської губ., то відома лише ініціатива одного з лідерів руху Садчикова, котрий скликав у Фастівському волосному управлінні зібрання з 320–330 виборців-селян. На ньому він говорив про актуальні потреби селян — землю й освіту, однак відкидав розв'язання проблеми малоземелля через експропріацію поміщицьких земель. Особливо ревно Садчиков агітував проти рівноправності євреїв, доводячи, що вони розумніші та здібніші від селян і не тільки стануть їм конкурентами за землю, але й за всі можливі посади [20, арк. 161 зв.].

Незважаючи на те, що підготовчі зібрання проводилися далеко не в кожній місцевості й не в кожній курії, набули значення інші форми усної агітації: приватні зібрання (особливо актуально для відносно малочисленної курії землевласників), зібрання, формально не пов'язані з виборами (наприклад, вечорниці Українського політичного клубу чи збори Польської націоналістичної партії на Україні). Чимало розмов про вибори точилося в синагогах і церквах після служб. Проте в умовах виборів до Державної Думи I скликання основним випробуванням для політичних партій була участь селян. Фізичної спроможності впливати на переконання селян під час їхніх волосних зборів не було в жодній політичній силі, тож у більшості випадків селяни вибирали з-поміж себе кандидатів безвідносно до якоїсь політичної програми. Зусилля ж партійних активістів скеровувалися на переконання виборщиків-селян на наступних етапах виборів з метою укласти блок бодай із частиною селян. Без такого блокування забезпечити більшість у губернському зібранні було неможливо, адже за законом селяни становили до половини виборщиків. Преса у їх залученні на чийсь бік не могла бути дієвим інструментом агітації, тому політичні діячі винаходили все нові форми усної агітації.

Існує доволі широке коло літератури, присвяченої електоральній поведінці селян під час виборів до перших двох Дум. Можна відзначити, селяни переважно розглядали Державну Думу як трибуну, з якої вони зможуть донести до царя свої потреби [28, с. 127–156]. У зв'язку з цим, вони часто обирали з-поміж себе найбільш необхідних та найнужденніших і, як правило, схильні були голосували проти сільських священників і поміщиків. Практично повний консенсус серед селян мала вимога надати їм землю, меншою мірою — розширити освіту. Відносно високий фінансовий пай,

котрий виплачувався депутатам Думи, для багатьох був настільки привабливим, що чимало селян подавали свої кандидатури без реальних шансів бути обраними, й загалом у зв'язку з чисельністю курії їм було важко визначити з-поміж себе на виборчих зібраннях єдиний список виборщиків і депутатів.

В умовах, коли передвиборні зібрання відбувалися не в усіх місцевостях, коли на підсумки виборів впливав результат від селянської курії, партійні активісти почали агітувати виборців безпосередньо перед входом на місце голосування. Характерним прикладом може слугувати агітація перед виборчим зібранням міщан Київського пов. Ці виборчі зібрання не можна вважати репрезентативними щодо всіх повітових зібрань міщан, передовсім тому, що до Київського пов. фактично входили частини Києва, котрі не входили до його адміністративних меж, наприклад, район Київського політехнічного інституту. Також вибори відбувалися в самому Києві, а це дало змогу партійним організаціям провести агітацію безпосередньо перед входом на дільницю без попередніх заходів, як у повітових містечках. Та все-таки цей випадок демонструє, як у соціальному плані відрізнялися партійні списки кадетів та правопорядківців, як обидві політичні сили бачили свій електорат, де він перетинався, і які прийоми застосовували обидві сили, аби здобути голоси.

На вибори міщанської курії Київського пов. з 4546 виборців з'явилися 2525 [20, т. 4, арк. 152 зв]. Газетярі оцінили це як високий результат, враховуючи, що дорога до місця голосування для багатьох була пов'язана з великими часовими та матеріальними витратами [20, т. 4, арк. 152]. Однак із цієї кількості найвищу явку продемонстрували євреї, котрі виявились і більш політично згуртованим. Це проявлялося в тому, що більшість євреїв з'явилася на вибори з заповненими бюлетенями, в котрих містилося 7 імен від партії конституційних демократів: п'ять професорів Політехнікуму і два єврейських активісти. Праві газети малювали моторошну картину єдності та згуртованості євреїв й розгубленості християн: «Русские избиратели с любопытством смотрели на сплошной беспрерывный поток избирателей-евреев, дружно и без колебаний шедших в здание думы с готовыми избирательными записками в руках. Они как будто ждали, когда кончится этот еврейский поток. Ожидали они как будто и еще чего то, ожидали чтобы кто-либо помог им разобраться в мало понятной для них обстановке. Они собирались в небольшие группы и тихо беседовали между собой» [20, т. 4, арк. 153].

Соціальний склад «русских» виборців у цьому газетному повідомленні описувався як дрібні службовці, торговці, ремісники та селяни. Однак в інших повідомленнях до міщан-християн переважно вживався термін «се-

ляни». Така плутанина суспільних станів доволі характерна для останніх років Російської імперії, коли станові відмінності почали стиратися, однак у даному разі слід враховувати радше фермерський характер занять християн у більшості міст і містечок Київського пов. (як і інших повітів Південно-Західного краю). Власне, розгубленість у їхньому середовищі й намагалися використати на свою користь партійні активісти. Кадети спробували вручити свої партійні списки, правопорядківці ж кричали виборцям не голосувати за професорів, мовляв, вони багаті й не вимагатимуть землі для селян, бо самі поміщики. Ліберальні газети при цьому глузували з намагань правопорядківців звертатися до населення українською, що їм не завжди вдавалося. У відповідь кадети переконували не голосувати й за списки правопорядківців, бо там теж не було жодного селянина, натомість усі міщани та священик. «Попів не треба» — заявили врешті селяни й змовилися голосувати за виборців своєї волості [20, т. 4, арк. 152]. «Кум кума пише», — жартували з них ображені активісти, котрі не досягли мети [20, т. 4, арк. 152 зв.].

Боротьба між партіями за прихильність селян тривала перед губернськими з'їздами виборщиків. На момент приїзду селян до Києва кадети нараховували у своєму блоці 95 виборщиків, з них 56 євреїв, 25 поляків та 14 росіян. При загальній кількості виборщиків у 230 осіб, більшість забезпечувало 116 голосів. Отже, для перемоги потрібен був іще щонайменше 21 голос, і кадети їх шукали серед селян [34, с. 2–3] (за іншими даними, загальна кількість виборщиків була 232 і більшість становила щонайменше 117 осіб [11, с. 6]). Відомо, що конституційні демократи запрошували до себе в бюро селян, щойно ті прибули до Києва й оселилися в Михайлівському монастирі. Кадети доводили, що вони розуміють потреби селянства й захищатимуть його в Думі краще, ніж, якщо туди пройдуть самі селянські депутати, що кадети забезпечать основні потреби всіх соціальних груп: селянам дадуть землю, полякам — автономію, євреям — рівноправність, робітникам — восьмигодинний робочий день, а всім загалом — свободу і право [11, с. 6].

Виборщики партії кадетів у Київській губ. домінували й на підготовчому зібранні, практично всі оратори зверталися до виборщиків-селян, переконуючи їх віддати голос за кадетів. Незважаючи на те, що лише четверо виборщиків Київської губ. та Києва зазначили себе в анкетах як «українець», більшість промов повністю або частково виголошувалися українською мовою. Перший оратор говорив про аграрне питання, однак не обмежувався ним. В російськомовному переказі промови міститься такий пасаж: «В думе вы только и будете говорить, что “земли больше и земли”. Другие же дела, без которых другие народы не обходятся, для вас —

“пусте діло”. А такие вопросы, как финансовый — как распределять все деньги, поступающие в казну, школьный. О податях — вы и вовсе не сможете сами разрешить. Для этого нужны просвещенные интеллигентные люди. Поэтому если выбирать только одних крестьян, это будет пагубно для вас самих». Ще один оратор говорив про історію України, коли вона була окремою, самостійною і вільною країною. Останній оратор закінчив зібрання закликом до селян не відсилати в Думу тих, хто називає їх мужиками, а євреїв та поляків, відповідно, — жидами та ляхами [20, т. 4, арк. 138 зв.] Проти виступали російський поміщик Ілля Рева, в майбутньому відомий організатор виборчих кампаній російських націоналістів у Київській губернії, та священник с. Розумниці Таращанського пов. Костянтин Кмита. Останній доводив, що кадетська партія явно буржуазна, панська, й наперекір офіційній назві «Народної Свободи», намагається відібрати в демократичних верств (селян і робітників) думське представництво [11, с. 6].

Правопорядківці, котрі програли вибори вже на рівні волосних і повітових зібрань, усе-таки зробили останню агітаційну спробу перед початком губернського зібрання. Як передає газета «Громадська думка», дружина відомого правопорядківця пані Дрожжина роздавала заповнені бюлетені в магазині біля лук'янівського народного дому. При цьому зазначалося, що пані Дрожжина зверталася тільки до виборців у свитках, при цьому часто видирала з рук конверт з бюлетенем і вклдала туди свій. Коли «старенький добродій з довгою сивою бородою» висловив обурення її діями, то пані Дрожжина обізвала його поляком і звинуватила в тому, що він проти «русских» [22, с. 3].

4. Виборча кампанія у Подільській та Волинській губ.

Результат виборів і хід виборчої кампанії суттєво відрізнявся в більш провінційних Волинській та Подільській губ. Тут, як і в інших місцевостях, вибори викликали загальний ажіотаж, однак партійні організації мали менший вплив на електоральну поведінку виборців. Підготовчих зібрань було організовано значно менше, ніж у Київській губ. Майже в усіх локальних виданнях відзначалося, що виборці згруппувалися за національностями, при цьому станові й національні поділи сильно перетиналися. Таким чином, у Волинській губ. основна боротьба точилася між польськими поміщиками, російськими поміщиками, єврейськими міщанами, селянами-малоросами, чехами-колоністами, німцями-колоністами, православним духовенством; у Подільській губ. співвідношення основних сил було подібним, за винятком чехів і німців, котрі не мали там значних колоній. Цей поділ, що використовувався в тогочасній пресі, досить умовний, адже всередині кожної з груп були свої течії й політична єдність не озна-

чала консенсусу щодо політичної програми всіх членів; також усередині міщанської курії були виборці-християни — росіяни/малороси та поляки, однак їх налічувалося доволі мало, а брак самоорганізації не приніс результату. Наприклад, у Заславлі Волинської губ. виборці-християни хотіли домовитися з міщанами-євреями про те, щоб вибрати бодай одного християнина з трьох виборщиків, проте виборці-євреї відмовилися, аргументуючи це тим, що християни мають більші шанси в усіх інших куріях [20, т. 2, с. 134]. Подібним чином євреї-міщани забалотували виборців-християн у Кам'янці-Подільському, внаслідок чого останні вислали телеграму: «Телеграмма из Каменец Подольска в Царское Село 20 Марта 1906 года. Его Императорскому величеству / Батюшка царь мы твои дети беззаветно любим тебя готовы умереть за тебя. Защити нас от евреев и их сторонника городского головы Калишевича Председателя избирательной комиссии сознательно нарушившего законы о выборах даже не известившего целые сотни христиан избирателей о дне выборов. Вообще помешавшего правильно выполнить твою волю многочисленные злоупотребления заставили нас совершенно отказаться от выборов но мы отказом не хотели огорчить тебя нашего великого отца государя благодетеля де?? Передаем губернской комиссии молим даруй нам новые выборы отдельные от евреев как губерниям западным и привислянским дабы нас не обидели. / Христиане избиратели Каменца Подольского и Предместья следует 537 подписей» [24, с. 87].

Незважаючи на цей та інші подібні винятки, коли в межах однієї курії мав місце міжетнічний конфлікт чи спроба кооперації, етнічний склад виборщиків до губерньського зібрання мав виражений класовий і національний профіль. У Волинській губ. абсолютно всі виборщики-міщани були євреями, в Подільській губ. картина була подібною.

Як і в Київській губ., євреї Подільської та Волинської губ. засвідчили найвищий рівень політичної єдності. Настрої виборців-євреїв досить детально передає популярний кolumnіст ліберальної газети «Волинь» І. Ассан: «Чтобы уловить действительное настроение евреев-избирателей, нужно послушать разговоры на эту тему, какие ведут самые простые люди — лавочники, ремесленники, мелкие буржуа. Все это элемент, недавно бывший еще не только архиблагонадежным, но и примыкавшим к “правопорядчикам”. Теперь же, с ними происходит та же метаморфоза, что и с “союзом 17 октября”. И те, кто по газетным слухам, стали уже подумать о розысках корней крамолы к этой среде, прислушаться к разговорам в любом еврейском молитвенном доме, где обыкновенно, после утренней молитвы, заводится речь о “политике”. Масса этого населения в меру своего сознания, уже пережила за последний год две эволюции и теперь пе-

реживає третью. Эта масса всегда имевшая достаточно поводов для недовольства, истощила свое терпение. Это настроение создало благоприятную почву для наиболее активных крайних элементов. Нельзя сказать, что последовавшая за 17 октября эпоха “Погромной свободы” не прибавила горечи в среду евреев. Но так как масса и больше всего средний класс по природе своей настроена более, чем умеренно, то резкое проявление протеста и в частности вторая и третья забастовки заставили большинство отшатнуться от крайних партий и резко податься вправо. Стали возвышаться и крепнуть голоса, призывавшие к умиротворению, во что бы то ни стало» [20, т. 2, арк. 107 зв.].

Цей пасаж слід розуміти в ширшому контексті політичних дебатів у єврейському середовищі. По-перше, крайні ліві партії, де було чимало євреїв, бойкотували вибори до Державної Думи першого скликання, однак їх потенційний електорат брав участь у виборчому процесі. Таким чином, більшу вагу серед євреїв мали помірковані ліберальні течії, представлені переважно Союзом рівноправності євреїв у політичному плані й складом рабинів, мирових суддів, зубних лікарів у соціальному плані. У єврейській пресі перед першими виборами містилося чимало нарікань на те, що плутократи («Гвірім») намагаються пройти до Думи в обхід єврейської інтелігенції чи «нахабної молоді» (Васильків) [20, т. 4, арк. 161 зв.], що кілька недобросовісних буржуа влаштовують приватні чаювання для агітації, й цим підкуповують невибагливого виборця (Умань) [20, т. 4, арк. 175], що на тих євреїв, котрі свідомо відмовляються від участі у виборах, чиниться тиск.

Проте ні у Волинській, ані в Подільській губ. найзгуртованішій курії виборців-міщан не вдалося провести жодного кандидата в Думу внаслідок організованої ізоляції сільських виборщиків від міщанських.

У Волинській губ. селянам було надано можливість проживати в Богоявленському монастирі на час виборів. За пізнішою офіційною скаргою від імені виборщиків-міщан, туди закрили доступ міщан. Двоє з них — Файнштейн і Ушеренко, спробували туди проникнути, внаслідок чого їх заарештували; а коли виборщиківі Славинському все-таки вдалося проникнути всередину, він застав там російських поміщиків на чолі з п. Свешніковим та Архімандритом Почаївської Лаври Віталієм, котрий сам виборцем не був. Останній заявив селянам, що Славинський належить до партії «Народної Свободи» і перервав його звернення словами «не слухайте, люди добрые, он женат на еврейке», «он против царя и религии», «он университетский, а не крестьянин», після чого звелів йому покинути приміщення, незважаючи на готовність селян до бесіди. В наступні дні поміщики та селяни мали підготовчі збори, на котрі не було запрошено міщан,

причому селяни гадали, ніби ті збори були загальними, тож на офіційне загальне підготовче зібрання виборщиків не з'явилися. Представники духовенства, й Архімандрит Віталій зокрема, з хрестами в руках заклинали селян не голосувати за міщан, називаючи останніх нехрестами, мовляв, вони запропащать усю виборчу справу. За винятком декотрих осіб, селяни поклялися не голосувати за міщан. І коли ті знову ввійшли з ними в контакт зовсім напередодні виборів, доводячи, що селяни мають бути вільними у виборі, то ті відповіли, що самі це розуміють, однак не можуть відмовитися від клятви [25, с. 72].

Опозиційні газети подають іще деякі відомості, котрі не ввійшли до офіційної скарги. Зокрема, що в ході виборів іще до з'їзду сформувався міцний блок із російських та польських поміщиків; цей блок і представники міщан розпочали між собою затягу боротьбу за голоси селян. Щойно ті з'їхалися до Житомира, як обидві зацікавлені сторони з'явилися до монастиря. Проте монастирський двір охороняли жандарми, тому духовенство на чолі з Архімандритом Віталієм, що представляло російсько-польський поміщицький блок, здобуло першість у доступі до селян. Духovenство тримало промови буквально по 18 год. на добу, селян підіймали іноді о 4 ранку під церковний дзвін, їм читали проповіді про ненависть до євреїв та всіх заражених прогресивними ідеями, служили молебні за спасіння від цього крамольного елемента, погрожували відлученням від церкви, усуненням від сповіді та причастя; один із ораторів упав в екстаз і рвав на собі одяг. Тим не менше, були випадки, коли на монастирські зібрання допускали міщан. Втім, усі їхні промови відбувалися в присутності духовенства, котре після відходу міщан, а часто й у їхній присутності, з усіх сил намагалося дискредитувати їх [20, т. 2, арк. 127 зв. — 128].

Те, що представники партії Народної Свободи мали змогу говорити перед селянами, вказав і Волинський губернатор Штакельберг, котрому довелося вислати в МВС телеграму з поясненням щодо скарги міщан. Однак факт охорони монастирської будівлі, як і вплив духовенства на електоральну позицію селян, губернатор заперечив. «Переговори эти оказались безуспешными в виду предпочтения, оказанного крестьянами-выборщиками другой избирательной группе из уездных землевладельцев и священнослужителей, то в этом можно видеть лишь последствия, зависевшие от личного настроения крестьян-выборщиков, и ничего ненормального в этом случае не было, тем более, что монастырское здание, в котором крестьяне нашли себе наиболее удобный приют, являлось не более как их квартирой, доступ в которую зависел от их личного усмотрения», — писав він [25, арк. 70 зв.].

Так чи інакше, до Державної Думи Російської імперії від Волинської губ. було обрано двох російських поміщиків, одного православного священника, трьох польських поміщиків, серед яких і головний редактор щоденної газети «Dziennik Kijowski», та шістьох селян, серед яких двоє неписьменних і двоє малописьменних. Таким результатом закономірно виявилися невдоволені виборці-міщани й ліберальна преса, котра представляла їхні інтереси та стиль життя. «И результаты волинских выборов еще и еще раз убеждают в том, сколь опасен путь избрания народных представителей вне определенной партийной программы. — Поясняю автoр київської «Свободной Мысли». — Ошибка от искусственного объединения, каким явился у нас насильственно навязанный крестьянам блок с их исконным врагом крупными магнатами ничем не исправит. Вчерашний день, смело можно сказать, один из печальнейших в истории Волыни. Отныне нашей губернии отведена позорная роль в освободительном движении — служить тормозом на пути к завоеванию истинной свободы и блага народного» [20, т. 2, арк. 128 зв.]. У той час польська газета «Dziennik Kijowski», редактор якої отримав депутатське місце, святкувала гучну перемогу коаліції польських і російських виборців. Мовляв, факт коаліції свідчить про те, що прірва між польською громадою й селянством штучна, її підтримують лише ті, хто бачить у цьому публічний і особистий інтерес [31, с. 1].

Вибори в Подільській губ. відбувалися за подібним сценарієм, але з дещо іншим результатом. Єврейські виборці з міщанської курії створили блок з польською групою поміщиків, серед котрих був один російський поміщик, пізніше — відомий діяч Клубу російських націоналістів А. С. Гіжицький. Цей блок відвадив від участі в ньому інші прогресивні елементи, серед котрих і невелика група свідомих українців, позаяк «поляки від себе виставили таких “заядлых” панів, ворогів народу, що голосувать за них і язык би не повернувся» [21, с. 2]. Проти блоку євреїв-міщан та поляків також були різко налаштовані християни Кам’янця-Подільського, серед яких спостерігалися передпогромні настрої. Власне, передбачаючи небезпеку погромів, губернатор особисто просив лідера єврейських міщан петербурзького адвоката Сльозберга залишити губернію. Той виїжджав на певний час, однак невдовзі повертався [24, с. 48–49, 92–93]. В самому Кам’янці вибори по міській курії було скасовано, не в останню чергу через скарги християнських міщан, котрі від імені 537 осіб (що підписалися селянами, однак, очевидно, належали до міської курії) писали царю, що міський голова зумисне не запросив на вибори сотні виборців-християн [21, с. 57, 87]. Нові вибори по Кам’янцю-Подільському не призначили, як і не було нових виборів замість скасованих у Літині по

землевласницькій курії, в результаті чого в губернському зібранні загальна кількість виборщиків знизилася на 12 осіб (до загальної кількості 178 чол.) [24, с. 78–82].

З'їхавшись на губернські вибори, міщани оселилися в Гранд-готелі, навколо якого збиралися натовпи єврейської бідноти, аби заглянути в покої лідерів подільського єврейства барона Гінцбурга і адвоката Сльозберга [36, с. 3]. Селянам було дозволено розміститися на хорах Пушкінського народного дому, в залі якого й проводилися підготовчі та власне виборчі губернські зібрання. Як і на Волині, приміщення ізолювала поліція [21, с. 2], але в цьому разі туди не мав змоги потрапити взагалі ніхто, крім виборщиків-селян. Один із них — Іван Кирилович Заболотний — здобув майже повний авторитет серед них і тому мав вирішальний вплив на їх вибір, а також став особливою медіа-персоною цих виборів. Приписаний до селянської курії, Заболотний закінчив університет Св. Володимира; ще на останніх курсах навчання вирушив добровольцем брати участь в англо-бурській війні, звідки повернувся після її завершення 1904 р. й став давати приватні уроки та вести справи поміщиків [20, т. 7, арк. 18].

Політичне кредо Івана Заболотного достеменно не міг з'ясувати ніхто, і це породило чимало дискусій у пресі. В інтерв'ю газеті «Подольский Край» Заболотний представив себе як прогресиста, що гаряче підтримував так звану «чотирихвосту» систему виборів, викуп землі за справедливими цінами (а не ринковими), освіту для селян і євреїв. Окремо він нарікав на провал блокування з міщанами-євреями, в чому звинувачував останніх за кампанію «на чисто національной почве»; скаржився Заболотний і на те, що до Думи не пройшов жоден свідомий українець, котрий міг би стати з'єднувальною ланкою між селянами й міщанами [20, т. 7, арк. 15 зв. — 16]. Проте цим заявам більшість ліберальних публіцистів не схильна були вірити. Одні вказували на те, що Заболотний не значиться в лавах партії кадетів, від імені котрої виступає, й що своєю подобою він удається до хитроців: з'являється в свитці до селян і в сюртуку на самі вибори та на зустріч із губернатором [20, т. 7, с. 17]. Сам факт, що Заболотний ходив до губернатора, свідчив для багатьох проти опозиційності цього кандидата [1, с. 2; 21, с. 2]. Фактично ж, Заболотний надалі ввійшов до Трудової групи в Державній Думі й став членом Української парламентської групи.

Врешті, в Народному домі, до котрого не мали доступу міські виборщики, Заболотний провадив агітацію серед селян, і ті проголосували виключно за своїх кандидатів. Від Подільської губ. всі депутати в Думу виявилися селянами, частково неписьменними. В офіційній скарзі лідер подільських міщан-євреїв Сльозберг вказував, що Заболотний змусив біль-

шість селян дати клятву, а також наголошував, що результат міг виявитися інакшим, аби від міської та землевласницької курії пройшли всі виборщики.

Результати виборів по трьох губерніях викликали шквал невдоволених відгуків у пресі. Польська газета «Dziennik Kijowski» про вибори на Київщині, де було обрано двох поляків, писала, що результат міг бути вищим, аби поляки вірили в свої більші шанси [34, с. 2–3]; про вибори на Волині, де було обрано редактора цієї газети та двох інших польських поміщиків, газета писала схвально, мовляв, факт коаліції свідчить про те, що прірва між польською громадою і селянством штучна [37, с. 1]; а щодо виборів на Поділлі, то тут дописувачі відзначали фатальну поразку, бо, маючи багато виборців, репрезентуючи інтелігенцію краю та його головні капітали, не змогли провести жодного депутата [36, с. 3]. Мало задоволення висловлювала й українська преса, вважаючи за електоральне ядро лівобережні губернії. Широко висвітлюючи біографію й погляди трьох українських поступовців, які пройшли до Думи на Київщині та Лівобережжі, газета «Громадська думка» разом з тим вважала обраних на Волині й Поділлі селян несвідомими, стихійними українцями, котрі навряд чи принесуть користь українській справі [21, с. 2]. В огляді результатів виборів та діяльності української парламентської групи в Думі Дмитро Дорошенко також відзначав, що для української справи найгіршою ситуація була на Поділлі та Волині, де, за його словами, не було партійної організації української людності не те що в селях, а й у самому Житомирі, що контрастувало з ситуацією в лівобережній та степовій Україні, що дали «контингент дійсно поступових послів, інтелігентів і селян» [16, с. 12]. Звісно, єврейська група, котра набула слави завдяки згуртованості й високій політичній активності, не здобувши жодного місця в Подільській та Волинській губ., мала причини для невдоволення результатами. Тиск адміністрації, штучна ізоляція селян від перемовин з міщанами гірко критикувалися в ліберальній про-єврейській пресі [15, с. 3].

Проте серед невдоволених результатами виборів був і консервативний «Киевлянин». Обраних російських поміщиків від Волині газета не визнавала гідними представниками російської громадськості, не кажучи про селян Поділля та сповна прогресистського депутатського корпусу Київщини. Досвід політичної організації блоку партій Правого Порядку та Торгово-промисловців, однак, вказував на можливі шляхи здобуття електорату. Він охоплював усе православне населення губерній, що проявило значно менший інтерес до виборів, ніж інородці. І, якщо вищі чиновницькі верстви Києва та певні кола російських поміщиків вже під час перших вибо-

рів виявили готовність балотуватися під гаслами захисту російського населення від іногородців, то міські християни й селяни були тими групами, котрі слід було мобілізувати в перспективі. Преса в цьому плані давала тільки частковий мобілізаційний та агітаційний ефект, зважаючи, що далеко не вся цільова аудиторія була письменною. Але духовенство обіцяло бути тією силою, котра виконає бажану роль. Із залучення цієї політичної сили й почалася підготовка російських консерваторів на виборах до Державної Думи другого скликання.

Висновки. Вибори до I Державної Думи ілюструють швидкі й радикальні трансформації з утвердження демократичніших інститутів політичної репрезентації. Як ці зміни сприйняли в суспільстві, котре, незважаючи на Революцію 1905 р., залишалося значною мірою традиційним і патріархальним? Поза сумнівом, міські класи були значно більш готовими до використання наданих прав свободи слова, преси та виборів — саме в містах влаштовувалися публічні зібрання, видавалися брошури й газети, проводились електоральні наради. При цьому, в досліджуваному регіоні Київ був значно більш політизованим, ніж інші губернські центри — Житомир та Кам'янець-Подільський.

У зв'язку з переважанням євреїв серед виборщиків міської курії, антисемітські настрої та етно-соціальні конфлікти поглибилися у ході практикування свободи зібрань і преси. Антиреволюційні настрої швидко каналізувалися в антиєврейські. Понад те, вибори стали майданчиком зустрічі та взаємодії між соціальними групами і класами, що віками жили поруч, однак не вирішували спільно громадських справ. Відмови кооперуватися між польськими поміщиками й селянами, міщанами-євреями й селянами свідчать про загострення етно-класового антагонізму.

Проте скандали з ізоляцією виборщиків у Кам'янці-Подільському та Житомирі свідчать якраз про протидію адміністрації та традиційних владних структур в особі православного духовенства кооперуванню між селянами-малоросами та міщанами-євреями. Таким чином, в умовах низької громадянської освіченості, всупереч низці положень законодавства про свободу виборів і зібрань, місцева влада штучно підтримувала розподіл на прогресивні та консервативні політичні блоки.

1. А. С. Наші вибори / А. С. // Громадська думка. — № 77. — 06.04.1906. — 4 с.

2. Аркуша О. Галицький сейм: Виборчі кампанії 1889 і 1895 року / Аркуша О. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. — 174 с.

3. Аркуша О. Русофіліство в Галичині в середині XIX — на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд / О. Аркуша, М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Вип. 34. — Львів, 1999. — С. 231–268.

4. Білокінь О. І. Українське питання в Державній думі Російської імперії (1906–1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Білокінь О. І. — Х., 2001. — 25 с.

5. Буліга М. М. Діяльність волинських депутатів у Державній думі Російської імперії / М. М. Буліга // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. — 2011. — № 23. — С. 81–87.

6. Бурда І. О. Національне питання в Росії 1905–1907 рр. (на матеріалах Державної Думи першого та другого скликань): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія» / Бурда І. О. — К., 2004. — 17 с.

7. Вакар В. Жовтневі події року 1905 у Києві / За ред. В. Манілова, Г. Маренка // 1905 рік у Києві та на Київщині: Зб. ст. та спогадів. — Х. : Держвидав України, 1926. — С. 256–301.

8. Вебер М. Переход России к псевдоконституционализму / М. Вебер // Русский исторический журнал. — 1999. — № 4.

9. Веденеев Ю. А. Российское общество и выборы в воспоминаниях современников: опыт переосмысления исторической памяти / Веденеев Ю. А., Зайцев И. В. и др. // Институт выборов в истории России: источники, свидетельства современников, взгляды исследователей XIX — начала XX вв. — 2001. — С. 5–35.

10. Весподданнейший отчет о произведенном сенатором Турау исследовании причин беспорядков, бывших в гор. Киеве // Материалы к истории русской контр-революции. — Т. 1. Погромы по официальным документам. — СПб. : Общественная Польза, 1908. — С. 203–297.

11. Выборы членов Государственной Думы от Киевской губернии. Отдельный оттиск из журнала «Отклики Сельских Пастырей». — К. : Типография 1-й Киевской Артели Печатного Дела, 1906. — С. 6.

12. Гермайзе Й. Соціально-економічні передумови Революції 1905 року / Гермайзе Й. С. — С. 66–71.

13. Глушковецький А. Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії [Текст] : монографія / Глушковецький А. Л. — Кам'янець-Подільський : Буйницький О. А., 2010. — 399 с.

14. Гусєв В. І. Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець XIX ст. — 1921 р.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Гусєв В. І. — К., 1999. — 36 с.

15. Дневник Обывателя // Вольнь. — № 81. — 16.04.1906. — С. 3.

16. Дорошенко Д. Україна в 1906 році / Дорошенко Д. — К. : Б/в, 1907. — 29 с.

17. Карпеко О. З історії революційного руху 1905 року серед студентства у Києві / О. Карпеко // 1905 рік у Києві та на Київщині: Зб. ст. та спогадів / За ред. В. Манілова, Г. Маренка. — Х. : Держвидав України, 1926. — С. 228–255.

18. Киян М. Ш. Депутати від українських губерній та міст у Державній думі Російської імперії першого та другого скликань (1906–1907): Автореферат дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права історія політичних і правових учень» / Киян М. Ш. — Харків, 1998. — 19 с.

19. Коник О. О. Селянські депутати з України в Державних Думах Російської імперії / О. О. Коник // Українське питання в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.). К. : Інститут історії НАН України, 1999. — С. 445–470.

20. Материалы по истории выборов в Первую Государственную Думу, собранные по поручению Председателя Совета Министров Графа С. Ю. Витте Графом В. А. Дмитриевым-Мамоновым. Т. 2, 4, 7, 15.

21. Подолянин. Розмова з виборцем // Громадська думка. — № 81. — 11.04.1906. — С. 2.
22. «Правовий порядок» на виборах // Громадська думка. — № 65. — 21.03.1906. — С. 3.
23. Російський державний історичний архів, ф. 1327, оп. 1, 1905, № 116. Сведения о выборах по Киевской губернии, 15 Апреля 1906 – 28 Апреля 1906 г., 144 арк.
24. Російський державний історичний архів, ф. 1327, оп. 1, 1905, № 32. Дело особого Делопроизводства по выборам в Государственную Думу (Подольская губерния), 205 арк.
25. Російський державний історичний архів, ф. 1327, оп. 1, 1 ГД, № 8, 11 арк.
26. Російський державний історичний архів, ф. 1278, оп. 1, № 769. Записка Н. Н. Маркова об отзывах в русской и иностранной печати об учреждении Гос. Думы.
27. Реснт О. П. Українці у Державній Думі Російської імперії / О. П. Реснт // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — 2009. — № 16. — С. 318–335.
28. Усманова Д. Ораторика в революційному законодавчому зборі: риторический портрет Государственной думы 1-го и 2-го созывов (1906–1907) / Д. Усманова // Ab Imperio. — № 1. — 2014. — С. 127–156.
29. Шингарьов І. Робітничий та професійний рух у Києві 1905-1907 рр. / І. Шингарьов // 1905 рік у Києві та на Київщині: зб. ст. та спогадів / За ред. В. Манілова, Г. Маренка. — Х. : Держвидав України, 1926. — С. 58–109.
30. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII — початок XX ст.) / Н. О. Щербак. — К. : Ризографіка, 2005. — 616 с.
31. В. Wybory na Wołyniu // Dziennik Kijowski. — № 61. — 16.4.1906. — С. 1.
32. Hillis F. Children of Rus': Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation / Hillis F. — Cornell University Press, 2013. — 219 p.
33. Howe P. J. Electoral Institutions and Ethnic Group Politics in Austria, 1867–1914 / P. J. Howe // Nationalism and Ethnic Politics. — № 16. — 2010. — P. 164–191.
34. Mioduszewski I. Echa wyborów Kijowskich / I. Mioduszewski // Dziennik Kijowski. — № 70. — 27.04.1906. — С. 2–3.
35. Mommsen W. J. Max Weber Gesamtausgabe. Band 1/10: Zur Russischen Revolution von 1905 / Mommsen W. J. Weber M., Dahmann D. — Tübingen : Mohr Siebeck, 1989.
36. Т. М. Wybory na Rusi. Kamieniec Podolski 28 marca / Т. М. // Dziennik Kijowski. — № 51. — 5.4.1906. — С. 3.
37. Wybory na Wołyniu // Dziennik Kijowski. — № 61. — 16.4.1906. — С. 1.

Ю. В. Хитровська

УДК: 266.3(09)(477-25)«1908»

ОСНОВНІ ПІДСУМКИ ТА ЗНАЧЕННЯ IV ВСЕРОСІЙСЬКОГО МІСІОНЕРСЬКОГО З'ЇЗДУ 1908 р. (м. КИЇВ) У КОНТЕКСТІ КОНФЕСІЙНОЇ ПОЛІТИКИ САМОДЕРЖАВСТВА

Спираючись на архівні документи й матеріали та спеціальну наукову літературу, автор статті аналізує результати IV Всеросійського місіо-